SOVET O‘ZBEKISTONIDA MAKTAB TA’LIMI ORQALI O‘ZBEK–RUS BILINGVIZMINING INSTITUTSIONAL SHAKLLANISHI: TIL KAPITALI VA IJTIMOIY MOBILLIK MUAMMOSI

Anvarova Sayyoraxon Akmaljon qizi
O`zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Kasbiy ta`lim agentligi huzuridagi Toshkent turizm va mehmonxona menejmenti texnikumi
anvarovasayyora590@gmai.com

Annotatsiya: *Mazkur tezisda sovet O‘zbekistonida o‘zbek–rus bilingvizmining shakllanishida maktab ta’limining o‘rni tarixiy va sotsiolingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor 1930-yillarning oxiridan boshlab rus tilining o‘zbek va boshqa milliy maktablarda tizimli o‘qitilishi, pedagogik kadrlar tayyorlash, o‘quv soatlarining ko‘paytirilishi hamda til kompetensiyasining ijtimoiy mobillik vositasiga aylanish jarayoniga qaratiladi. Tadqiqotda rus tilining kengayishi bir tomonlama “ruslashtirish” yoki tabiiy bilingvizm hodisasi sifatida emas, balki davlatning institutsional siyosati va aholining ijtimoiy manfaatlari kesishgan murakkab jarayon sifatida talqin etiladi. B. Silver, N.A. Mustafaeva, G.N. Khaki, R.A. Sheikh, A. Dietrich hamda boshqa tadqiqotchilar ma’lumotlari qiyosiy tahlil qilinadi. Natijada sovet maktabi o‘zbek tilini butunlay siqib chiqarmagan holda rus tiliga yuqori ijtimoiy qiymat bergan va shu orqali funksional, ammo asimmetrik bilingvizm shakllanishiga xizmat qilgani asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *sovet O‘zbekistoni, maktab ta’limi, bilingvizm, rus tili, o‘zbek tili, til kapitali, ijtimoiy mobillik, til siyosati, ruslashtirish, funksional bilingvizm.*

Аннотация: *В тезисе анализируется роль школьного образования в институциональном формировании узбекско-русского билингвизма в Советском Узбекистане. Особое внимание уделяется систематическому преподаванию русского языка в национальных школах с конца 1930-х годов, подготовке педагогических кадров, расширению учебной нагрузки и превращению владения русским языком в ресурс социальной мобильности. Распространение русского языка рассматривается не исключительно как русификация и не как стихийный процесс двуязычия, а как результат*

взаимодействия государственной институциональной политики и социальных интересов населения. Сопоставляются подходы Б. Сильвера, Н.А. Мустафаевой, Г.Н. Хаки, Р.А. Шейха, А. Дитрих и других исследователей. Делается вывод, что советская школа, сохраняя обучение на узбекском языке, одновременно наделяла русский язык более высоким институциональным капиталом, что способствовало формированию функционального, но асимметричного билингвизма.

Ключевые слова: *Советский Узбекистан, школьное образование, билингвизм, русский язык, узбекский язык, языковой капитал, социальная мобильность, языковая политика, русификация, функциональный билингвизм.*

Abstract: *This thesis examines the role of school education in the institutional formation of Uzbek-Russian bilingualism in Soviet Uzbekistan. Particular attention is paid to the systematic teaching of Russian in national schools from the late 1930s, teacher training, the expansion of classroom instruction, and the transformation of Russian-language competence into a resource for social mobility. Rather than interpreting the spread of Russian exclusively as Russification or as a spontaneous process of bilingualism, the study views it as an interaction between state institutional policy and the social interests of the population. The approaches of B. Silver, N.A. Mustafaeva, G.N. Khaki, R.A. Sheikh, A. Dietrich and other scholars are compared. It is argued that the Soviet school system did not eliminate Uzbek-medium education but assigned greater institutional value to Russian, thereby contributing to the development of functional yet asymmetrical bilingualism.*

Keywords: *Soviet Uzbekistan, school education, bilingualism, Russian language, Uzbek language, language capital, social mobility, language policy, Russification, functional bilingualism.*

XX asrda O‘zbekiston til makonida sodir bo‘lgan eng muhim jarayonlardan biri o‘zbek–rus bilingvizmining ommaviylashuvidir. Ushbu hodisani faqat ikki tilning lingvistik aloqasi sifatida tushuntirish yetarli emas. Bilingvizmning keng ijtimoiy qatlamlarga kirib borishi uchun til bilan tanishish imkoniyatini muntazam ravishda qayta ishlab chiqaradigan institut zarur edi. Sovet O‘zbekistonida bu funksiyani eng avvalo maktab bajardi. Shu sabab o‘zbek–rus bilingvizmi tarixini o‘rganishda maktabni oddiy ta’lim muassasasi sifatida emas, balki til kompetensiyasini shakllantiruvchi, uning ijtimoiy qiymatini belgilovchi va avloddan avlodga uzatuvchi institut sifatida tahlil qilish zarur.

Sovet hokimiyatining dastlabki bosqichida mahalliy tillarda savodxonlikni oshirish va milliy maktablarni rivojlantirish siyosati amalga oshirilgan. Ammo 1930-yillarga kelib markazlashgan davlat boshqaruvi, iqtisodiy integratsiya va umumittifoq kommunikatsiyasining kengayishi rus tilining rolini kuchaytirdi. A. Dietrich 1938-yilda rus tilini SSSRdagi rus bo‘lmagan maktablarda majburiy o‘qitish joriy etilganini til siyosatidagi muhim burilish sifatida ko‘rsatadi. Shu vaqtdan boshlab rus tili o‘zbek maktabi uchun fakultativ yoki tashqi til emas, o‘quv tizimining doimiy tarkibiy qismiga aylana boshladi.

Bu o‘zgarishning mohiyatini faqat “rus tili darslari ko‘paydi” degan fakt bilan tushuntirish qiyin. Muhim jihat shundaki, davlat rus tilini o‘qitish uchun **institutsional infratuzilma** yaratdi. N.A. Mustafaeva O‘zbekiston maktablarida rus tilining o‘qitilish tarixini arxiv materiallari asosida tadqiq etib, markaziy qarorlardan keyin respublikada rus tili o‘qituvchilarini tayyorlash, ularni qayta tayyorlash, darslik va metodik qo‘llanmalarni ko‘paytirish, dars soatlarini kengaytirish bo‘yicha tizimli tadbirlar amalga oshirilganini ko‘rsatadi [1. Mustafaeva, 195–197-b.]. Tadqiqotda bu jarayon sovet jamiyatining ijtimoiy va madaniy qiyofasiga ta’sir qilgan keng ko‘lamli loyiha sifatida baholanadi. Mustafayevaning maqolasining o‘zi aynan 1930–1980-yillardagi maktab siyosatiga bag‘ishlangan. (ResearchGate)

Demak, bilingvizmni yuzaga keltirgan omil shaxslarning rus tilini individual ravishda o‘rganish istagidan ancha keng edi. Maktab o‘quvchi uchun rus tilini muntazam ravishda o‘rganiladigan fan sifatida belgiladi; o‘qituvchi, darslik, baholash, o‘quv rejasi va keyingi bosqichdagi ta’lim mazkur jarayonni qo‘llab-quvvatlovchi yagona tizimga aylandi. Buning natijasida til kompetensiyasi tasodifiy emas, avlodlar miqyosida takror ishlab chiqariladigan ijtimoiy resursga aylandi.

Bu yerda “til kapitali” tushunchasidan foydalanish ayniqsa samaralidir. Til kapitali deganda muayyan tilda so‘zlasha olishning shaxsga ta’lim, kasb, axborot, mavqe yoki ijtimoiy tarmoqlarga kirishda beradigan imkoniyati tushuniladi. Sovet O‘zbekistonida o‘zbek va rus tillarining funksional qiymati mutlaqo bir xil bo‘lmagan. O‘zbek tili ona tili, mahalliy kommunikatsiya va milliy madaniyat tili sifatida markaziy o‘rinni egallagan bo‘lsa, rus tili respublika chegarasidan tashqariga chiqish, umumittifoq oliy ta’limi, ilmiy adabiyot, texnik mutaxassisliklar va ko‘p millatli ish muhitiga kirish imkoniyatlarini kengaytirgan.

Brian Silverning tadqiqoti bu masalani tushuntirish uchun muhim nazariy asos beradi. U Markaziy Osiyo xalqlarining rus tiliga bo‘lgan qiziqishini ijtimoiy mobillik bilan bog‘laydi, ayni paytda milliy tillarga kuchli identifikatsion bog‘lanish saqlanganini qayd etadi. Silverning 1976-yildagi maqolasi sovet Markaziy

Osiyosida rus tilini ikkinchi til sifatida o‘zlashtirish ona tilidan voz kechishni avtomatik ravishda anglatmasligini ko‘rsatadi. (Кембридж)

Shu jihatdan sovet maktabi qiziqarli paradoks yaratgan. Bir tomondan, u milliy tillarda umumiy ta’lim berishni davom ettirdi. Ikkinchi tomondan, rus tilini yuqori bosqichdagi ta’lim va kasbiy istiqbol uchun alohida ahamiyatli kompetensiyaga aylantirdi. Natijada o‘quvchining o‘zbek tilini ona tili sifatida saqlashi va bir vaqtning o‘zida rus tilini o‘rganishga intilishi bir-biriga zid bo‘lmagan.

Bu holat “ruslashtirish” tushunchasiga ham aniqlik kiritishni talab etadi. Rus tilining institutsional kengayishi tarixiy fakt bo‘lsa-da, uni lingvistik assimilyatsiya bilan mutlaq tenglashtirish mumkin emas. Assimilyatsiya shaxs yoki guruhning avvalgi tilidan voz kechib, boshqa tilni asosiy yoki ona tili sifatida qabul qilishini anglatadi. Bilingvizm esa birinchi til saqlangan holda ikkinchi tilning o‘zlashtirilishidir. Silver aynan shu tafovutni ko‘rsatib, keng tarqalgan bilingvizm milliy tillarning muqarrar yo‘qolishini anglatmasligini ta’kidlagan [2. Silver].

Biroq bu xulosadan sovet til siyosatini neytral deb baholash ham kelib chiqmaydi. Ikki tilning formal mavjudligi ular bir xil ijtimoiy imkoniyatga ega bo‘lganini bildirmaydi. Khaki va Sheikh sovet Markaziy Osiyosidagi bilingvizmni asosan bir yo‘nalishli jarayon sifatida talqin qiladilar: rus bo‘lmagan xalqlar rus tilini o‘rganishga faol jalb etilgan, ammo rusiyzabon aholining mahalliy tillarni o‘zlashtirishi uchun xuddi shunday kuchli zarurat shakllanmagan [3. Khaki, Sheikh]. Ularning maqolasi sovet davrida rus tilining mintaqadagi lingua franca sifatidagi roli va bilingvizmning asimmetrik xarakterini urg‘ulaydi. (ndpublisher.in)

Demak, bilingvizm mavjud bo‘lsa-da, u **simmetrik ikki tillilik** emas edi. O‘zbek o‘quvchi uchun rus tilini bilish qo‘shimcha imkoniyat ochishi mumkin edi; rusiyzabon o‘quvchi uchun o‘zbek tilini bilmaslik esa ko‘plab umumittifoq institutlariga kirishni xuddi shu darajada cheklamas edi. Bu til kapitalining noteng taqsimlanganini anglatadi.

Maktab ana shu notenglikni yaratgan yagona institut emas, lekin uni davom ettirgan eng muhim mexanizmlardan biri bo‘ldi. Chunki bolalikda olingan til kompetensiyasi keyingi oliy ta’lim va kasbiy faoliyat uchun boshlang‘ich shart yaratadi. Birinchi avlod rus tilini katta yoshda, ish jarayonida o‘rganishga majbur bo‘lishi mumkin bo‘lsa, maktab orqali tilni egallagan keyingi avlod uchun rus tili nisbatan tabiiy ikkinchi kommunikativ kodga aylanishi mumkin edi.

Shu sabab 1938-yildan keyingi siyosatning tarixiy ahamiyati uning bevosita natijalaridan ham kengroqdir. Maktab orqali rus tilini o‘rgangan bola keyinchalik ota-ona bo‘lganda o‘z til tajribasining bir qismini oilaga olib kiradi. Shu tariqa

institutsional bilingvizm asta-sekin oilaviy va shahar bilingvizmi uchun ham sharoit yaratishi mumkin. Silverning o‘zi avlodlararo til almashinuvi haqida to‘liq ma’lumot yetishmasligini ta’kidlagan. U 1970-yilgi aholini ro‘yxatga olish orqali katta yoshdagi bilingvlar bilan keyingi avlodning ona tili tanlovi o‘rtasidagi aloqani tekshirishga harakat qilgan.

Maktab siyosatining ta’siri, biroq, respublika bo‘ylab bir xil bo‘lmagan. Shahar va qishloq maktablarining pedagogik resurslari, rusiyzabon muhitga yaqinligi va o‘qituvchilar bilan ta’minlanishi o‘rtasida tafovut mavjud edi. Mustafayevaning ma’lumotlarida ham ayrim qishloq maktablarida rus tilini o‘qitish uchun zarur mutaxassislar yetishmagani ko‘rinadi [1. Mustafaeva]. Demak, formal o‘quv rejasining mavjudligi real til kompetensiyasining hamma joyda bir xil bo‘lishini anglatmagan.

Bu holat muhim metodologik xulosaga olib keladi: davlatning til siyosatini faqat normativ hujjat bo‘yicha o‘rganish mumkin emas. “Rus tilini o‘qitish majburiy” degan qaror bilan o‘quvchining rus tilida real so‘zlashuv darajasi o‘rtasida o‘qituvchi sifati, darslik, yashash muhiti, oilaviy til, shahar-qishloq farqi va motivatsiya kabi oraliq omillar mavjud.

Sovet modernizatsiyasining iqtisodiy yo‘nalishlari rus tilining maktabdagi ahamiyatini yanada kuchaytirdi. Sanoat korxonalari, markaziy vazirliklarga bo‘ysunuvchi tashkilotlar, ilmiy-tadqiqot muassasalari va ko‘p millatli professional jamoalar rus tilidan keng foydalangan sharoitda maktabda olingan rus tili kompetensiyasi mehnat bozoriga o‘tishda amaliy qiymatga ega bo‘ldi. Shu sabab rus tilini o‘rganishni faqat yuqoridan majburlangan siyosat deb izohlash aholining o‘z manfaatlarini yetarli hisobga olmaydi.

Boshqacha aytganda, dastlab siyosiy-institutsional yo‘l bilan kuchaytirilgan til keyinchalik **instrumental talab**ni ham shakllantirdi. Shaxs rus tilini davlat uni o‘qitishni belgilagani uchungina emas, balki rus tilini bilish real hayotda qo‘shimcha imkoniyat bera boshlagani uchun ham o‘rgandi. Davlat siyosati va individual manfaat bir-birini kuchaytira boshlagan nuqtada bilingvizm nisbatan barqaror ijtimoiy amaliyotga aylandi.

Bu jarayonni “tilning prestiji” bilan ham izohlash mumkin. Tilning prestiji faqat adabiy yoki estetik sifat bilan emas, u qaysi institutlarda ishlatilishi bilan belgilanadi. Agar universitet, ilmiy adabiyot, texnika, markaziy boshqaruv va yuqori malakali kasblarda muayyan til kengroq qo‘llansa, bu tilning ijtimoiy qiymati oshadi. Natijada maktab o‘quvchisining til tanlovi sof madaniy afzallik emas, kelajak investitsiyasiga aylanadi.

Aynan shu nuqtada sovet O‘zbekistonidagi bilingvizmni “funksional bilingvizm” sifatida tavsiflash mumkin. Bu modelda bir til ikkinchisini to‘liq almashtirmaydi. Aksincha, tillar o‘rtasida funksional taqsimot yuzaga keladi. O‘zbek tili oilaviy, mahalliy, adabiy va milliy identifikatsiya sohalarida mustahkam bo‘lib qoladi; rus tili esa ayrim professional, ilmiy, texnik va umumittifoq kommunikatsiya sohalarida ustun resursga aylanadi.

Bu taqsimotning mustahkamligi keyingi postsovet davri materiallarida ham bilvosita ko‘rinadi. Masalan, 2003-yilda Toshkentda o‘tkazilgan so‘rovda professional faoliyatda faqat o‘zbek tilidan foydalanish 7,4 foiz, o‘zbek va rus tillaridan birgalikda foydalanish 41 foiz, faqat rus tilidan foydalanish 40,2 foiz deb qayd etilgan. Norasmiy muhitda esa faqat o‘zbek tilidan foydalanish 44,3 foizga ko‘tarilgan. Bu raqamlar bugungi holatni emas, 2000-yillar boshidagi tarixiy vaziyatni aks ettiradi, biroq til domenlarining uzoq davom etuvchi funksional farqlanishini ko‘rsatadi.

Shu sabab sovet maktabining tarixiy natijasini faqat “qancha kishi rus tilini o‘rgandi?” degan savol bilan o‘lchash yetarli emas. Uning uzoq muddatli ta’siri til kompetensiyasini ijtimoiy stratifikatsiyaning elementiga aylantirganidadir. Ikki kishining formal ta’lim darajasi bir xil bo‘lsa ham, ulardan birining rus tilini yaxshi bilishi sovet iqtisodiy va ilmiy tizimida unga kengroq imkoniyat yaratishi mumkin edi.

Bu esa til siyosatining ta’lim tengligi muammosiga bevosita aloqadorligini ko‘rsatadi. Agar til kompetensiyasi yuqori ta’lim yoki nufuzli kasblarga kirish uchun norasmiy qo‘shimcha talabga aylansa, uni sifatli o‘rgatadigan va o‘rgata olmaydigan maktablar o‘rtasidagi farq keyinchalik ijtimoiy imkoniyatlar farqiga aylanishi mumkin. Shu ma’noda til ta’limi faqat madaniy siyosat emas, ijtimoiy siyosatning ham tarkibiy qismi bo‘lgan.

Biroq o‘zbek tilining sovet davrida saqlanib qolishi ham aynan maktab institutining ikki tomonlama tabiatiga bog‘liq edi. Rus tilini o‘qitish kuchayganiga qaramay, mahalliy aholi uchun o‘zbek tilida ta’lim beruvchi maktablar mavjud bo‘lib qoldi. Shu sabab o‘quvchi ona tilida asosiy ta’lim olish bilan birga rus tilini ikkinchi til sifatida egallash imkoniga ega edi. Bu holat to‘liq til almashtirishdan ko‘ra bilingvizmning institutsional reproduksiyasini rag‘batlantirdi.

Shu jihatdan Silverning “ona tilini saqlash va ikkinchi tilni o‘zlashtirish bir paytda kechishi mumkin” degan kuzatuvi maktab tarixini tahlil qilish bilan yanada tushunarli bo‘ladi. Sovet ta’lim tizimi paradoksal ravishda ham rus tilining kengayishiga, ham milliy tilning avlodlarga yetkazilishiga xizmat qilgan. Rus

tilining institutsional kapitali yuqoriroq bo‘lgan, biroq ona tilining identifikatsion va mahalliy kommunikativ bazasi tugatilmagan.

Natijada sovet O‘zbekistonidagi bilingvizmni uch bosqichli mexanizm sifatida tushuntirish mumkin: davlat avvalo rus tilini ta’lim tizimiga institutsional ravishda kiritdi; keyin iqtisodiyot va oliy ta’lim rus tiliga amaliy qiymat berdi; nihoyat jamiyat ushbu til kompetensiyasini individual va oilaviy strategiyalarga qo‘sha boshladi. Aynan shu ketma-ketlik rus tilining maktab fanidan kengroq ijtimoiy kapitalga aylanishini tushuntiradi.

Mazkur tahlildan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, sovet O‘zbekistonida o‘zbek–rus bilingvizmining shakllanishida maktab passiv vositachi emas, **faol institutsional generator** vazifasini bajargan. Biroq uning natijasi oddiy lingvistik assimilyatsiya bo‘lmagan. Maktab o‘zbek tilida ta’lim berishni saqlab turish bilan birga rus tiliga vertikal ijtimoiy mobillik bilan bog‘langan qo‘shimcha qiymat berdi.

Shu sabab mazkur davr uchun eng aniq model “asimmetrik funksional bilingvizm” tushunchasidir. “Funksional” — chunki ikki til jamiyatda turlicha kommunikativ sohalarni egallagan; “asimmetrik” — chunki ularning ijtimoiy kapitali va o‘zlashtirish zarurati teng bo‘lmagan.

Kelgusida mazkur masalani yanada chuqurroq o‘rganish uchun maktab statistikasini sobiq o‘quvchi va o‘qituvchilarning oral history intervyulari bilan birlashtirish muhim. Qaysi hududlarda rus tili sifatliroq o‘qitilgan? Ota-onalar rus tilini o‘rganishni qanday qabul qilgan? O‘quvchilar rus tilining kelajak kasbiy istiqboliga ta’sirini qanday his qilgan? Aynan shu savollar institutsional siyosatni oddiy insonning hayotiy tajribasi bilan bog‘lash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, Sovet O‘zbekistonida o‘zbek–rus bilingvizmining kengayishi ta’lim tizimining uzoq muddatli faoliyatisiz yuz berishi qiyin edi. 1930-yillarning oxiridan boshlab rus tilini milliy maktablarda muntazam o‘qitish, o‘qituvchilar tayyorlash, metodik ta’minotni kengaytirish va rus tili kompetensiyasini keyingi ta’lim bosqichlari bilan bog‘lash ikkitillilikning institutsional bazasini yaratdi.

Shu bilan birga, o‘zbek tilidagi maktab ta’limining davom etishi milliy tilning avlodlararo reproduksiyasini ta’minladi. Natijada rus tilini bilish ko‘p hollarda ona tilini almashtiruvchi emas, unga qo‘shiluvchi kompetensiyaga aylandi. Ammo ikki tilning ijtimoiy kapitali bir xil bo‘lmagan: rus tili yuqori ta’lim va professional mobillikda ko‘proq imkoniyat yaratgan. Aynan shu qarama-qarshilik sovet O‘zbekistonidagi bilingvizmning asosiy xususiyatini belgilaydi.

Demak, mazkur hodisani “ruslashtirish yoki bilingvizm” tarzidagi ikki variantli sxema bilan emas, balki davlat siyosati, maktab instituti, mehnat bozori va individual strategiyalarning o‘zaro ta’siri sifatida o‘rganish ilmiy jihatdan samaraliroqdir.

Adabiyotlar

1. Мустафаева Н. А. Русский язык в школах советского Узбекистана (30–80-е гг. XX века) // Историческая этнология. – 2021. – Т. 6, № 2. – С. 194–207. – DOI: 10.22378/he.2021-6-2.194-207.
2. Silver B. Bilingualism and Maintenance of the Mother Tongue in Soviet Central Asia // Slavic Review. – 1976. – Vol. 35, No. 3. – P. 406–424.
3. Khaki G. N., Sheikh R. A. Central Asia under Soviets: A Paradigm Shift to Bilingualism // International Journal of Peace, Education and Development. – 2014. – Vol. 2, No. 2–3. – P. 81–86.
4. Dietrich A. Soviet and Post-Soviet Language Policies: The Status of Russian and Its Role in Central Asian Republics // International Congress of Asian and North African Studies (ICANAS). – Ankara, 2011. – Vol. 1. – P. 465–480.
5. Silver B. D. Language Policy and Linguistic Russification of Soviet Nationalities // Soviet Nationality Policies and Practice. – New York, 1978. – P. 250–306.
6. Kreindler I. T. Soviet Language Planning since 1953 // Language Planning in the Soviet Union / ed. M. Kirkwood. – London : Macmillan, 1989. – P. 46–63.
7. Pool J. Soviet Language Planning: Goals, Results, Options // Soviet Nationality Policies and Practice. – New York, 1978.
8. Fierman W. Language Planning and National Development: The Uzbek Experience. – Berlin ; New York : De Gruyter Mouton, 1991. – DOI: 10.1515/9783110853384.
9. Aminov K., Jensen V., Juraev S., Overland I., Tyan D., Uulu Y. Language Use and Language Policy in Central Asia // Central Asia Regional Data Review. – 2010. – Vol. 2, No. 1.
10. Laitin D. D. Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad. – Ithaca ; London : Cornell University Press, 1998.